

# Աղուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման հանգամանքների հարցի շուրջը

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ

Հայ ժողովրդի պատմութեան վաղ-միջնադարեան շրջանի քիչ ուսումնասիրուած, կամ աւելի ճիշդ, անբաւարար պարզաբանուած հարցերի մէջ իւրայատուկ տեղ է դրաւում Հայ Առաքելական եկեղեցու կեանքը, իսկ այստեղ էլ նրա մի թեւի՝ Աղուանից կոչուած եկեղեցու նուիրապետութեան ստեղծման պարագան: Վերջինս՝ առաջին պահ, մանաւանդ ճիշտապաշարուած հայեացքի համար, պարզ է ու հասկնալի, սակայն ըստ էութեան դարձել է խճճուած մի կծիկ, քանի որ հետազոտողներն ամէն անգամ հարցին մօտեցել են ոչ թէ առկայ աղբիւրադիտական նիւթը համապարփակ քննութեան ենթարկելու պատրաստակամութեամբ, այլ այդ նիւթը դոյուլիւն ունեցող նախապաշարումներին ու մակերեսային պատկերացումներին յարմարեցնելու միտումներով: Եւ, ցաւօք, այնպիսի պատկեր է ստացուել, որ հարցն այժմ առաւել մութ ու խճճուած է, քան այն ժամանակ, երբ դեռ էջը ենթարկուած ոչ մի քննութեան կամ ուսումնասիրութեան:

Բացի այն դէպքերից, երբ ուսումնասիրողները Հայ ժողովրդի ու հայոց եկեղեցու պատմութեան դրուագները քննելիս իրենց կարծիքներն են յայտնել Աղուանից կաթողիկոսութեանը վերաբերող հարցերի առթիւ, այդ կաթողիկոսութեան պատմութեան շուրջ հետազոտութիւններ են կատարել կամ իրենց ուսումնասիրութիւններ

բում Աղուանից եկեղեցու նուիրապետութեանը յատուկ գլուխներ են նուիրել Ս. Զալալեանցը, Յովհ. Շահխաթունեանցը, Մ. Բարխուտարեանցը, Մ. Օրմանեանը, Ն. Ակինեանը եւ Ա. Տէրոյեանցը (1) :

Սկիզբից եւ եթ ասենք, որ յիշեալ բոլոր հետազոտողներն էլ Աղուանից կաթողիկոսութեան հին շրջանի (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 10-րդ դ.) պատմութեան համար հիմնական աղբյուր են ընդունել Մովսէս Կաղանկատուացու անունով յայտնի, սակայն չարայարող Մովսէս Դասխուրեանցու գրչին պատկանող «Աղուանից Աշխարհի Պատմութիւնը» : Ամէն պարագայի՝ այդ երկի ներկայացրած կաթողիկոսաւարն է հիմք հանդիսացել Աղուանից կաթողիկոսների ցանկերի համապատասխան մասը կաղմելիս : Ծիշէ է, Դասխուրեանցու այդ կաթողիկոսաւարի առանձին օղակներ ենթարկուել են քննադատութեան դեռեւս մեր միջնադարեան մատենագիրները կողմից (2) : Սակայն կաթողիկոսաւարն ընդհանրապէս, իսկ նրա ակունքները մասնաւորապէս՝ երբեք կասկածի տակ չեն առնուել :

1. Ս. արքեպ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ա. մաս, Տփղիս, 1842, Բ. մաս, Տփղիս, 1858 : Յովհ. եպս. Շախխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ Հինգ Գաւառաց Աբարտայ, Բ. հտը. Լիւմբովն, 1842, էջ 333-344 : Մ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Ա. հտը., վաղարշապատ, 1902, Բ. հտը., Թիփլիս, 1907 : Մ. արքեպ. Օրմանեան, Աղագապատմ., Ա. Գ. հտը., Պէյրուք, 1959-1961 : Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխուրեանցի (Կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970, էջ 152-240, 269-378 : Աստմ Տէրոյեանց, Հայոց Թուականն ու Տոմարագիր Հայրապետը, Աղուանից հայրապետներում ժամանակագրական ցուցակին եւ իշխանաց տոհմացոյցին յաւելումով, պատմական ու քննական ուսումնասիրութիւն (ձեռագիր), (տես՝ Նզիշէ Զաքեմցի ամուսն Գ. Ա. Թ., Ա. Տէրոյեանցի դիւան, վաւերագիր քիւ 1) : Նման մի ձեռագիր էլ պահպանուել է Մաշտոցի ամուսն Մատենադարանում : Տեղագրութեան է Ալ. Նրիցեանի դիւանի քիւ 157 քաղաքականութիւն (վա. քիւ 1, 19 մեծագիր քիւրք՝ գրութեան երկու էջով) : Սակայն դժուար է որոշել հեղինակի ով լինելը : Այն համալսարանից մի ուսումնասիրութիւն է՝ Յուրիանու Աղուանից կաթողիկոսութեան Գամառասարի շրջանին, սկսած 1450-ական քուականներից, եւ ւաւերութեան է 1779 թ. հակաքառ երկու կաթողիկոսների կոնիսների մկարագրութեամբ :

2. Յիշեալ կաթողիկոսաւարն, առանց առարկութեան, առաջին անգամ կրկնել է Միսիքար Գոշը (տես՝ Միս. Գոշ, Կաթողիկոսք եւ Դէպք Աղուանից Աշխարհին ի Մէջ ԺԲ. Դարու, Ղ. Ալիշան, «Հայապատմութեան», Բ. հտը., Վիեննայի, 1901, էջ 384-385) : Սակայն նրա մասին խօսող մեր յաջորդ պատմիչը՝ Կիրակոս Գամառեանցին մկատել է որ ցանկի առաջին անուններից մէկը՝ Դուքիանիշան գտնուել է անյարմար տե-

Ընդհանուր առմամբ յայտնի են հետազոտողների բոլոր փորձերը՝ քննելու Աղուանից կաթողիկոսութեան վաղ շրջանի վիճակի հետ կապուած հարցերը: Եւ չգիտենք ոեւէ գիտնականի, որ կասկածի տակ առած լինէր Մովսէս Դասխուրանցու կողմից ներկայացուած Աղուանից առաջին կաթողիկոսների (1—4-րդ դդ.) ցանկը: Ժիլդէ, ոմանք կաթողիկոսաչարի առանձին օղակների վերաբերութեամբ բաժանել են մեր մատենադրութիւնից եկող Թերազաւատութիւնը: Սակայն նման Թերազաւատութիւն, առաւել եւս՝ ժխտողական վերաբերմունք, երբեք չի տարածուել ամբողջ ցանկի վրայ: Եւ ահա Ս. Տ. Երեմեանը, թէպէտ եւ Թուրքիկ, սակայն որոշակի ու կտրական իր կարծիքն է յայտնել տուեալ ցանկի անհիմն լինելու մասին: Անմիջապէս նշենք, որ միանգամայն իրաւացի է գիտնականը, երբ պնդում է, թէ Չոզում հնուց ի վեր, իբր թէ, գոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան վարկածը «չի համապատասխանում պատմական իրականութեանը» (3):

Ս. Տ. Երեմեանի այս կարծիքը ժամանակին ընդունել եւ պաշտպանել է Մ. Ի. Արտամոնովը՝ դռնելով, որ Չոզի եպիսկոպոսական աթոռը կաթողիկոսական է վերածնունդ գրոյցի մէջ (4):

դում եւ այդ առիւ գրել է. «... վասն այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գայ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, զայս ամուռն կարգէ յաւուրս վաչագամայ Բարեպաշտի լեալ...» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Միլիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 194):

3. Ս. Տ. Երեմեան, *Աղուանի Գաղափարախօսութիւնն ու Մշակոյթը*, Գ-է. դդ., «Ակնարկներ Գ-Ք. դդ. ՍՍՀՄ-ի Պատմութեանը, Մասկուա, 1958, էջ 324 (առսերէմ): Այստեղ գիտնականը լայն տարածում գտած վարկածի կաթողիկոսաւնիստ է համարում «Չոր կամ Չուա քաղաքը, Դերբենդից հարաւ», որ կարիք ունի նշգրտուելու: Չորը եւ Դերբենդը մոյմ քաղաքի տարբեր անուններն են: Ապա՝ կարծում է՝ Չորը կաթողիկոսաւնիստ է յայտարարուել այն ճշատակով, ճորպէսի տարբերութեամբ կաթողիկոսաւնիստ է յայտարարուել այն տեղը, ուր «ճանատակուել է տարբեր Գրիգորիքը» (Նոյմը): Սակայն Գրիգորիքը ճանատակուել է ոչ թէ Չոզում (Դերբենդ), այլ՝ վատմեան դաշտում: Եւ տարածուած այդ յատկանշով վարկածը հիմնականում ունեցել է Աղուանից եկեղեցին ըստ հմարաւորին բարձրացնելու, առաջնական (եղիշէ «առաջնայի» կողմից հիմնադրուած) լինելը հաստատուել կէտ-ճշատակ:

4. Մ. Ի. Արտամոնով, *Պատմութիւն*, Լենինկրատ, 1962, էջ 124 (առսերէմ): Այստեղ հեղինակը կրկնում է մասնա Ս. Տ. Երեմեանի պնդումն այն մասին, թէ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն ստեղծուել է «Դուիմի 551 թ. ժողովից յետոյ, իբր միաբնակ եկեղեցին վերջնականապէս ճանաչուած իր բնականաւոր կամ քաղկեդանական եկեղեցուց» (մոյմը, էջ 124-125, հմմտ. Ս. Տ. Երեմեան, Տ.:

Այժմ տեսնենք, ո՞րն է Աղուանից կաթողիկոսութեան առաջին գահակալների ցանկը՝ ըստ պատմիչ-շարադարողի, որո՞նք են այն աղբիւրները, որ նա է վկայակոչում ի հաստատումն իր ցանկի, եւ որքա՞ն են իրար համապատասխանում յիշեալ ցանկի մանրամասներն ու վկայակոչուած աղբիւրների տեղեկութիւնները:

Բացի առանձին բաղմաթիւ դէպքերից, երբ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» առաջին զրօնքն Աղուանքի կաթողիկոսներն են յիշուած Եղիշէից (Քարոզիչ, Ա. դար) մինչեւ Աբասը (552-596 թթ.)՝ թուով 14 հոգեւորական, «Պատմութեան» վերջին դուիւր նուիրուած է անուանց «Հայրապետացն Աղուանից», որոնց առաջին 14-ը ներկայացուած են հետեւեալ կարգով.

«Մուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թադէօսի, որ ձեռնադրեցաւ յերուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ: Սա եկն լուսաւորել հրից աշխարհացս՝ Չորայ, Լիւնաց եւ Աղուանից, եւ ի սոյն կատարեցաւ վկայութեամբ:

«Մուրբ մանուկն Գրիգորիս՝ թոռն սրբոյն Գրիգորիս Լուսաւորչին Հայոց:

«Մուրբն Շուհհադիշա Աղուանից արքեպիսկոպոս:

«Տէր Մատթէոս:

«Տէր Սահակ:

«Տէր Մովսէս:

«Տէր Պանդ:

«Տէր Ղազար:

աշխ., էջ 32 է): Յայտնի է, սակայն, որ հայոց եկեղեցու տարամբատումը բնագաղա-կամ քաղկեդոնականութիւնից տեղի է ունեցել Դուիմի յիշեալ ժողովից աւելի առաջ: Ճիշդ է, Դաղկեդոնի ժողովին (451 թ.), շատ հասկնալի պատճառներով չէին մասնակցում հայերը եւ ժողովից յետոյ էլ տառամեակներով շարունակ չէին կարողա-նում իրենց վերաբերմունքն արտայայտել մեր մկատմամբ: Սակայն 480-ական թուականներին այն դատաւարտեցին եկեղեցական մի շարք գործերով, ապա 506 եւ 507 թթ. Դուիմի ժողովներում, Բաբէկն կաթողիկոս Ա. Որմանցու գլխաւո-րութեամբ, դատաւարտեցին մայն երկարմեակութեամբ հիմք մետոքականութիւնը, ապա՝ եւ քաղկեդոնականութիւնը (տես՝ «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ Ուղղա-փառս» վերնագրով երկու մասկները. Գրեթ Թղթոց, էջ 41-51: Նաեւ տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, § 338-343): Իսկ Դուիմի 551 թ.ի ժողովը մուի-րուած է եղել դարձեալ մետոքականութեամբ դատաւարտումին, եւ մերս վերա-բերող փաստաթղթերում եւ այլ սկզբնաղբիւրներում ոչ մի բառ չկայ քաղկեդոնա-կանութեամբ մասին (համեմատեալն է տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում § 369, 370):



«Տէր Գրիգոր :

«Տէր Զաքարիա :

«Տէր Դաւիթ :

«Տէր Յովհանն :

«Տէր Երեմիա : 'Ի սորա աւուրս արար զիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ եւ Վրաց եւ նշանազիր ջանիւ մեծաւ :

«Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ Հայրապետութեանն ի Զորայ ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն եւ չորս, յեպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ : Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի պատրուակի (5) Թղթոյն «Աղուանից, Լիւնաց եւ Զորայ կաթողիկոսի»...» (6) :

Ի՞նչ աղբիւրներէց են քաղուած այս անունները եւ ի՞նչ սկզբունքով է կազմուած ցանկը : 10-րդ դարում պատմութիւնը շարայարող Մովսէս Դասխուրանցին ոչինչ չի ասում այս առթիւ : Երբ պատմութեան նախորդ էջերում բազմիցս գանդատուել էր, թէ անօրէններն ու բարբարոս ասպատակիչները հրկիղել են վանքերն ու եկեղեցիները, կտակարաններն ու սրբազան միւս գրքերը, եւ տեղեկութիւններ չկան Աղուանքի հին օրերի դէպքերից ու դէմքերից, բացի այն կրցկտուր տուեալներից, որ պարունակում են յայտնի պատմիչների երկերը : Այսպէս թէ այնպէս, շարայարողն իրեն յայտնի բոլոր տուեալները տեղադրել է պատմութեան հիւսուածքի մէջ, եւ, ընտելանաբար, մենք կարող ենք սոսկ այդ տուեալները քննելով էլ շօշափելի եղբայրացու թեան յանգել կաթողիկոսաշարի մասին : Այդ տուեալներ ի մէջ թաղէոս առաքեալի աշակերտ Նղիշէն միայն քարոզիչ է ու նահատակ եւ՝ երբեք կաթողիկոս (7) : Հետեւապէս ոչ մի հիմք չկայ Աղուանից կաթողիկոսութեան սկիզբը մեր թուականութեան առաջին դարից սկսելու :

Երկրորդ անունը Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսինն է :

5. Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան քիփիսեամ (1912) ու մոսկովեամ (1880) հրատարակութիւններում տպագրուած է «պարուակի», իսկ Գոշի վերոյիշեալ ժամանակագրութեամ մէջ (էջ 384)՝ «պատրիսակի» : Ճիշդը «պատրուակի»ն է (տես՝ Փարիզի հրատարակութիւն, Բ. հտր., 1880, էջ 72) : «Պատրուակ» նշանակում է քօղ, ծածկոյթ, Ոսեւ ծրար (տես՝ Հր. Ամառեամ, Հայերէն Արամատական Բառարան, Ե. հտր., Երեւան, 1931, էջ 951 : Ս. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Դ. հտր., էջ 75) :

6. Մ. Կազանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 391-392 :

7. Նոյնը, էջ 16-17 եւ հոգ. :

Նրա մասին մատենագրական բաւականին տեղեկութիւններ կան, եւ դրանց հիման վրայ կարող ենք պարզել, թէ որքան իրաւացի է շաւրայրողը, երբ «գմանուկն Գրիգորին» համարում է կաթողիկոս :

Վերը՝ Խորենացու տեղեկութիւնից իմացանք, որ Նորահաւատ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան նահանգների աշխարհիկ տէրերը Տրդատ Թաւադորի մօտ են գնացել ու խնդրել, որ նա իրենց կողմերի համար նշանակի «եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի» (8) : Եւ ահա Տրդատն էլ նրանց կողմերի եպիսկոպոս է առաքել Գրիգորիսին : Յայտնի է նաեւ եպիսկոպոսական աթոռանիւստը՝ Ամարաս ասանը Փոքր Սիւնիք կամ Արցախ նահանգի Միւս Հարանդ գաւառում (9) : Ուրեմն, Գրիգորիս եպիսկոպոսը նշանակուած էր Արցախի թեմի առաջնորդ :

Այդ հետազայում, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հայոց ու Վրաց եկեղեցիների բաժանման խառնակ օրերին է եղել, որ միութեան ու միասնութեան նախանձախնդիր Հայ հոգեւորականները, Հայոց, Վրաց ու Աղուանից եկեղեցիների կապերի համար հին յիշատակներ որոնելիս, յօրինել են նաեւ մի աւանդութիւն, որի համաձայն՝ Գրիգոր Լուսաւորչից սերուած Գրիգորիսը ոչ թէ Արցախի եպիսկոպոսն է եղել, այլ կաթողիկոս Վրաց ու Աղուանից : Եւ հենց այս աւանդութիւնն է, որ ըստ երեւոյթի հետազայում մօծուել է նաեւ Փաւստոսի պատմութեան մէջ՝ Գրիգորիսին հռչակելով կաթողիկոս... «կողմանցն Վրաց ու Աղուանից» (10) :

Կաթողիկոսաւարի մէջ Գրիգորիսին (4-րդ դարի առաջին կէս) անմիջապէս յաջորդում է Ծովհնադիշան (5-րդ դ. Վերջ), որի տեղն այնպէս անյարմար է թուացել նոյնիսկ Կիրակոս Գանձակեցուն :

8. Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Տփլիս, 1913, էջ 250 :

9. Մ. Խորենացի, էջ 260 : Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 23 :

10. Փ. Բիւզանդ, էջ 21 : Մ. Բրոսսէմ բնակամ ուշադրութիւն է դարձրել Փաւստոսի պատմութեան մէջ մտած այս մաթադասութեան վրայ եւ, մաթապէս իմանալով որ Գրիգորիսի եպիսկոպոսութեան տարիներին վրաստամ իր եկեղեցու սեփական գլխաւորն ունէր, հաւանական էր համարում թէ վրաստամ ասելով մեր աղբիւրը հասկնալի պիտի լինէր ոչ թէ բուն վրաստամը, այլ այդ երկրի այն մասը, որ մերք-Հայքին էր պատկանում, մերք-Վիրքին, այսինքն՝ Սոմխէթը եւ այն երկրամասը, որ հետագայում կոչուեց Կախք (M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, t. I, St. Pétersbourg, 1849, p. 194) : Սակայն Փաւստոսի լրմիտ ընթերցողը չի կարող չնկատել, որ հեղինակը Վիրք ասելով չի կարող հասկնալ Սոմխէթ կամ Կախք, իսկ Աղուամքի վերաբերեալ էլ այն կարծիքին է, թէ մեր տարալեզու

Մենք արդէն առիթ ունեցել ենք քննելու Շուիհհաղիչայի ինքնութիւնը եւ Հննց Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տեղեկութիւններէ հիման վրայ պարզել ենք, որ նա եղել է Պարտաւի եպիսկոպոս եւ ոչ թէ Աղուանից կաթողիկոս (11): «Պատմութեան» մէջ, կաթողիկոսաւար-ցանկից առաջ, Շուիհհաղիչան երկու անգամ յիշատակուած է իր տիտղոսով, մէկ՝ երբ նա Վաչագան Բարեպաշտի հետ մասնակցուած էր Գրիգորիսի նշխարներէ դիտի առթիւ կազմակերպուած արարողութիւններին, մէկ էլ՝ Աղուենի ժողովին նրա մասնակցութիւնն արձանագրելիս:

Առաջին դէպքում Շուիհհաղիչան, իբր, աւազ եպիսկոպոսապետ («Եւ առեալ թաղաւորին ընդ ինքեան զաւազ եպիսկոպոսապետն Շուիհհաղիչոյ զնայր») (12), երկրորդ դէպքում՝ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» (13): Պարզ երեւում է, որ Վաչագանին վերաբերող պատմութիւնն իր երկի մէջ առնելիս շարայարողը Շուիհհաղիչայի տիտղոսի վերահաստեփելներէ կատարել՝ առաջին դէպքում «եպիսկոպոս»ին աւելացնելով «պետ»ը, երկրորդում՝ «արք»ը: Աւազ եպիսկոպոսը հասկանալի է. հնարաւոր է, որ Պարտաւի եպիսկոպոսը որոշ առանձնաշնորհումներ ունեցած լինէր երկրամասի միւս եպիսկոպոսների հանդէպ, որի շնորհիւ էլ նրան՝ կոչելին աւազ: Վերջապէս, չենք կարող մոռանալ, որ խօսքը Վաչագանի թաղաւորութեան ժամանակին է վերաբերում, մարդպանութեան շրջանին, երբ Աղուանքի մարդպանութեան մէջ մտնող հայկական նահանգները վարչական ու հոգեւոր տեսակէտներից անջրպետուած էին մայր երկրից, եւ այդ նահանգների հոգեւոր կեանքը մի ընդհանուր շրջանակի մէջ պահելու համար եպիսկոպոսներից մէկը կարող էր «աւազ» դառնալ: Սակայն «աւազ եպիսկոպոսապետն» անիմաստ է, անհմուտ ձեռքով սարքուած:

Այդպէս է նաեւ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» յորջորջումը: Արքեպիսկոպոսը կը լինէր «Աղուանից» եւ ոչ թէ «Պարտաւայ»: Իր

խառնիճազամն ցեղերը Գրիգորիսի եպիսկոպոսութեան օրերում դեռեւս այնքան ամալաբարդ եմ եղել քրիստոնէութեամ, որ չէիմ կարող ունեմալ ոչ կաթողիկոս, ոչ էլ մայմիսկ եպիսկոպոս: Նրամք կարիք ունէիմ միայմ քարոզչի, որիմ եւ մահատակեցիմ իրեմց Իրկրի մէջ՝ վատմեամ դաշտում:

11. Բ. Ուլուբաքեան, Դարձեալ Աղուենի ժողովի Գումարման Տարեթուի Մասին, «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների», (Երեւան), 1969, քիւ 6, էջ 55-56:

12. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 92:

13. Նայմը, էջ 98:

ցանկի խորագիրն արդարացնելու համար շարադրողն այստեղ էլ «արքն» է աւելացրել՝ Պարտաւի եպիսկոպոսի տիտղոսի ազաւաղման դնով:

Յաջորդ ինն «կաթողիկոսներէ» անունները (Մատթէոս, Սահակ, Մովսէս, Պանդ, Ղազար, Գրիգոր, Ջաքարիա, Դաւիթ, Յովհան) միայն անուններ են եւ իրենց գոյութիւնը ոչնչով չեն արդարացնում ոչ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» մէջ, ոչ էլ ուրիշ աղբիւրներում: Իսկ եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ անունները շարուած են Շուսի՝ Տաղիշայից (5-րդ դ. վերջ — 6-րդի սկիզբ) յետոյ եւ Երեմիայից (5-րդ դ. սկիզբ) առաջ, ապա պարզ կը լինի, թէ որքան անլուրջ վիճակում են գտնուած նրանք՝ իրենց չունեցած «կաթողիկոս» տիտղոսով (14): Ն. Աղինեանը փորձել է իննից մէկի՝ Գրիգորի պատմականութիւնը հաստատել Արաս կաթողիկոսի՝ Յովհաննէս Բ-ին դրած պատասխան թղթով, որ յիշում է. «Երանելի եպիսկոպոսքն, որ յառաջ քան զիս՝ Պետրոս եւ Գրիգոր այսպէս ասէին...»: Մէջբերելով սոյն նախադասութիւնը, Ն. Աղինեան իրաւամբ մտածում է, որ խօսքն Արասին նախորդած պաշտօնակիցների մասին է, եւ գտնում է, որ «այս երկու անուններէն երկրորդն ունինք ցանկիս մէջ, Թ. 8, եթէ կարելի է նոյնացնել» (15): Սակայն, դժբախտաբար, գիտնականը չի նկատել, որ մէջբերուած նախադասութեան մէջ Պետրոսն ու Գրիգորը եպիսկոպոսներ են եւ ոչ կաթողիկոսներ:

Յաջորդ անունը Երեմիայինն է, մեր մատենադրութեան մէջ սկզբնապէս յիշատակուած ականատես ու քաջատեղեակ հեղինակի կողմից, որի վկայութիւնն էլ բաւական է հարցը վերջնականապէս

14. Կիրակոս Գամձակեցիմ, Երեւի այս ամուսնիցը հիմնաւոր դարձնելու նպատակով ցանկում վերագասաւորութիւններ է կատարել, ամուսնից իրաքմանչիւրիմ, չգիտես որտեղից, գահակալութեան տարիներ նշանակել: Եւ այսօրին յետոյ ցանկի անվանաբանութիւնը դարձել է առաւել ցայտուն (տես՝ Կ. Գամձակեցի, էջ 194-195): Այնուհ, օրինակ, Եղիշէի եւ Գրիգորիսի միջեւ հիմց ամուսնի եմ տեղաւորուել՝ իրենց գահակալութեան քուերով (պարզ է՝ երկու դարի պարապը լցնելու համար), իսկ Երեմիայիմ էլ (400-430 թթ.) ամբիբապել յաջորդում է Արասը (552-596 թթ.): Այսպիսով, իմէք՝ Կիրակոս պատմիչը, մի նուփեաղիշայի տեղի ամհամոզութեան դէմ դժգոհելով, խառնել է միւսները, դարձրել ամբիբապմ ու առաւել ամհամոզիչ մի ամուսնաշար:

15. Ն. Աղինեան, Էջ. աշխ., էջ 156. Բարի երատարակութիւնը տես՝ G. Garitte, *La Narratio de Rebus Armeniae*, Louvain, CSCO., 1952, p. 38.

լուծելու համար: «Պատմութեան» մէջ թիւրիմացութիւն չկայ Երեմիայի ցուցիչի տեսակէտից. դա այն Երեմիան է, որի օգնութեամբ Մեսրոպ Մաշտոցը գիր ստեղծեց Աղուանքի համար: Իսկ այստեղ մեզ համար գերազոյն դատաւոր կարող է լինել միայն Մաշտոցի կենսագիր Կորիւնը: Նա հնարաւոր մանրակրկիտութեամբ տեղեկացնում է Մաշտոցի՝ բուն Աղուանքում կատարած դործի մասին: Մաշտոցին դիմաւորել էին Չողում, Մաղբուտ (Աղուանից) Արշակունի թաղաւորների դահանքիստում: Եթէ այդ ժամանակ Աղուանքը կաթողիկոսական աթոռ էլ է ունեցել, ապա այն պէտք է լինէր Չողում: Եւ այս աթոռի դահակալն էլ պէտք է լինէր Մաշտոցի օգնականը: Այսքանի մասին Կորիւնը հետեւեալն է հաղորդում. «Եւ երթեալ (Մաշտոցը — Բ. Ու.) իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ ի թաղաւորական տեղիւն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թաղաւոր, որում Արսիւղ էր անուն...» (16):

Ժամանակակից միակ աղբիւրը՝ Կորիւնի գիրքը, Երեմիային դիտէ իբրեւ եպիսկոպոսի:

Սրանից յետոյ արդէն դատողութիւններն աւելորդ են:

Երեմիան, ուրեմն, Մաշտոցի ժամանակակիցն է եղել: Իսկ յաջորդ անունը Արսան է, աթոռակալած 552-596 թթ.: Ընդմիջումն աւելի քան մէկ դար է, մի ժամանակաշրջան, որ յայտնի է քաղաքական բարդ իրադարձութիւններով: Հենց միայն 428 թ. ստեղծուած «Աղուանք» մարզպանութեան փաստը բաւական է՝ պատկերացնելու համար քաղաքական, հասարակական-տնտեսական ու հոգեւոր-մշակութային այն դժուար կացութիւնը, որին ենթարկուեցին մայր երկրից կտրուած ու մարզպանութեանը ենթարկուած հայկական երկու նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը:

Մենք չափազանց քիչ տեղեկութիւններ ունենք այդ մարզերի եւ յատկապէս բուն Աղուանքի նախամարզպանական շրջանի եկեղեցական դործերի մասին: Եղել են եպիսկոպոսութիւններ եւ նրանք ենթարկուել են Հայոց կաթողիկոսութեանը: Այդպէս է եղել հայկական նահանգներում, անշուշտ՝ նաեւ բուն Աղուանքում: Մեսրոպ Մաշ-

---

16. Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 70 (ընդգծումը մերն է. Բ. Ու.): Այս տեղեկութիւնը միայն Կորիւնից փազած մեր հետազոյի պատմիչների երկերում արդէն «եպիսկոպոսը» յամիրաւի դարձել է «եպիսկոպոսապետ» կամ «կաթողիկոս», որ, հաւանաբար, պէտք է բացատրել «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» աղբեցութեամբ: Նախընթացի մատնագրական աղբիւրներում (օրինակ, Մ. Խորենացի, էջ 329) միւսմ փոփոխութիւնը կարող էր կատարուել միայն հետագայում, գրչական-խմբագրական միջամտութիւններով:



տողին խոնարհարար ընդունեցին ու ցոյց տուեցին ամենայն օժանդակութիւն բուն Աղուանքի Չող ու Բաղասական մարդերում, առաջին հերթին, իրբու հայոց եկեղեցու եւ նրան դերպոյն նուիրապետութեան ներկայացուցչի: Սա այլ բան չի նշանակում, քան այն իրողութիւնը, որ բուն Աղուանքի եկեղեցական թեմերը ենթարկուած էին Հայոց կաթողիկոսութեանը:

Զպէտք է կարծել, թէ մարդպանութեան առաջին տասնամեակներում քրիստոնէական եկեղեցին բարօք վիճակում է եղել բուն Աղուանքում, կամ՝ թէկուզ եւ նրա մէջ մտնող հայկական նահանգներում: Պարսից քաղաքական ազդեցութեան ուղեկցութեամբ այդ մարզն էին թափանցել ինչպէս կոապաշտութիւնը, այնպէս էլ դանադան աղանդներ, որոնց մասին բացայայտ տեղեկութիւններ է թողել Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակագիրը: Ըստ նրա պատմածների, որոնք իրենց հիմնական մասով արժանի են վստահութեան, պարզուած է, որ պարսից տիրապետութեան առաջին շրջանում բուն կերպով մոզութեան են դարձել ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլեւ ազատներն ու նախարարական տներէ ներկայացուցիչները («...նախարարս, որք միանդամ մոզութեամբն աղտեղացուցեալ էին դժողւոյն խոհականութիւն դիցն դարչելի պաշտմամբ եւ դմարմինս պղծալից պոռնկութեամբ խենեշացեալ...» (17):

Յազկերտ Բ.ի դաժան ժամանակն էր այդ, պարսկական արքունիքի վարած քաղաքական ու կրօնական ամենաձանր ճնշման շրջանը, որի բնական արդիւնքը եղաւ Վարդանանց ազատագրական շարժումը՝ Աւարայրի սրբազան ճակատամարտ-վերջարանով: Աւարայրից յետոյ էլ աւելի քան երեսուն տարի մարդի անիշխանութեան պայմաններում իր հոգեվարճն էր ապրում քրիստոնէական եկեղեցին: Եւ միայն Պերդի մահից յետոյ, Վաղարշի (484-488 թթ.) հանդուրժողական քաղաքականութեան շնորհիւ քրիստոնէութիւնը վերստին դրաւ իր դիրքերը, Վաչագանի կտրական միջոցառումներով արժատաւորուեց, հաւանարար դուրս մղելով միւս բոլոր աղանդներն ու հերձուածութիւնները: Դարձեալ Վաչագանի ժամանակադրից ենք իմանում այդ աղանդների անունները՝ մասնահատութիւն, դեղատուութիւն, դիւսպաշտութիւն եւ այլն (18), որոնց դէմ Վաչագանն ու նրա գործակալները պայքարեցին ամենաանդոք դատաւորութեամբ:

Արցախն էր Վաչագանի միջավայրը: Արցախեան Առանչահիկ

17. Մ. Կազմկատուացի, էջ 56:

18. Նոյմը, էջ 62-64:

նախարարական տան ներկայացուցիչն էր նա՝ Արցախամուր աշխարհին տիրելու ժառանգական իրաւունքով: Սակայն, օգտուելով քաղաքական բարենպաստ պայմաններից, իր տիրապետութիւնը տարածեց նաեւ հայարնակ միւս դաւառների վրայ (Ուտիք, Կամրեման) եւ ամբողջ այդ տարածքում էլ կարողացաւ իրականացնել իր քրիստոնէական ու քաղաքական բարենորոգչութիւնները: Այս առթիւ եւս ժամանակակիւրը թողել է ստոյգ վկայութիւն. «Հրաման տալը այնուհետեւ Արցախամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեանն ի բաց լքանել թողուլ զդիւստաւտութեան կարգս կարգս զաղտեղի դիցն զհամատոյց պաշտամունս. յոյժ բարեմիտ եւ աշխարհաշէն եւ խաղաղասէր եւ հրամանատար ամենայն կողմանց իւրոյ թաղաւորութեանն, զորոց չարին Պեչողի վթաղաւորութիւնն հանեալ էր եւ իշխանաց զրնիկ իշխանութիւնն բարձեալ՝ անդէն առ իւրաքանչիւրսն դարձուցանէր զտէրութիւնն» (19):

Վաչագան Բարեպաշտի հաւատանպաստ եռանդուն քայլերից առանձնապատուկ ուշադրութեան են արժանի եկեղեցիների ու վանքերի բուն շինարարութիւնը, որոնք շարքն անցած հայ հոգեւոր ու մշակութային գործիչների մասունքների վիտերն ու այդ վիտերների շուրջ ծառայած համաժողովրդական ցնծադին արարողութիւնները («եւ յօր աւուր յորդորելով յաստուածասէր պաշտամունս՝ անձանձրոյթ յիշատակս որոց կատարէր») (20) եւ այլ միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր բարձրացնել հայ քրիստոնէական եկեղեցու վարկը, արմատաւորել նրա նուաճումները, եկեղեցու օժանդակութեամբ ամրապնդել իր նորաստեղծ թաղաւորութեան հիմքերը: Այստեղ էլ ժամանակի հայ քաղաքական ու հոգեւոր կեանքի ընդհանուր մակարդակի վրայ բարձրանում են Վաչագանի ընդունած «Սահմանադրութիւն Կանոնական» անունով յայտնի կանոնները, որոնք առաւել պէտք է ամրապնդէին երկրամասի քաղաքական ու կրօնական հաստատութիւնների հիմքերը:

Վաչագանի գործունէութեանը վերաբերող աղբիւրը («Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի» Ա. դրքի դլ. ԺԶ.—դլ. ԻԶ.), հանդամանօրէն ներկայացնելով իր հերոսի եկեղեցաշէն գործի բոլոր մանրամասները, ցոյց է տալիս թէ ինչպէս նրա թագաւորութեան ներքոյ դանուող եկեղեցիների հետ հաշտ ու համերաշխ են նաեւ անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքի թեմերը: «Սահմանադրութիւն Կանոնական» ընդունելու համար Աղուենում գումարուած ժողովին ներկայ

էին միայն Արցախի եւ Ուտիքի աշխարհիկ տէրերը, իսկ հոգեւոր առաջնորդներ էին ժամանել ոչ միայն յիշեալ հայաշխարհից, այլեւ բուն Աղուանքի այնպիսի թեմերից, ինչպէս Կապադակը, Հաշուն, Յոին եւ այլն (21)։ Այս պայմաններում անգամ ոչ մի խօսք չկայ հոգեւոր կեդրոնացումը ղեկավարութեան, այսինքն՝ կաթողիկոսութեան մասին։ Այդ պարագան իսպառ բացակայում է նաեւ ժամանակի ամենակարեւոր փաստաթղթի՝ Վաչագանի կանոնների մէջ։ Այստեղ արտայայտութիւն են դտել եկեղեցու պաշտօնական բոլոր աստիճանները՝ քահանայից մինչեւ եպիսկոպոս, սակայն ոչ մի ակնարկ կաթողիկոսի (կամ նրա դերը կատարող ունէ այլ տիտղոսաւոր պաշտօնեայի՝ արքեպիսկոպոս, եպիսկոսապետ, հայրապետ, պատրիարք եւ այլն) մասին։ Եկեղեցական կեանքի ամենարարժրադոյն դերը, ամենապատասխանատու վճիռներ հանելու իրաւունքը վերապահում է եպիսկոպոսին, մի ճշմարտութիւն, որ իր դրսեւորումն է դտել Վաչագան Բարեպաշտի «Սահմանադրութեան» Ա., Ը., Ժե., Ժէ., Ի., ԻԱ., կանոններում (22)։ Վերջում էլ արձանագործւած է. «Ձայս պայման արարին եպիսկոպոսն եւ քահանայք եւ ազատ մարդիկ առաջի արքային, թէ ի մեր եպիսկոպոսաց եւ յերիցանց եւ յեկեղեցւոյ բերանոյ» օրհնեալ եղիցի թագաւորն թագուհեան եւ դաւականն հանդերձ...» (23)։

Նման փաստաթղթի մէջ ոչ մի դէպքում եւ ոչ մի կերպ չէր կարող անուշադրութեան մատնուել կաթողիկոսի անունը։ Եւ այստեղ էլ այն չկայ։ Հետեւապէս կատարելիք միակ եղբայրացութիւնն այն է, որ ո'չ Վաչագան Բարեպաշտից առաջ եւ ո'չ էլ նրա օրերում Արցախ-Ուտիքեան հայաշխարհում ու բուն Աղուանքում կաթողիկոսութիւն չի եղել։

Սակայն չի կարելի մոռանալ, որ մարդպանութեան դարն էր այդ, Հայաստան աշխարհի քաղաքական մասնատուածութեան շրջանը։ Դուրիւմ նստող հոգեւոր նուիրապետը չէր կարող իր մշտական ու անթարթ հայնացի տակ պահել Արեւելեան Հայաստանից

21. Նոյնը, էջ 98:

22. Նոյնը, էջ 98-102:

23. Նոյնը, էջ 103: Այս համգամաճի իմֆոն ապացուցում է որ «Սահմանադրութիւն Կանոնական»-ի ներածականում «Շուփիազիչայ եպիսկոպոս Պարտաւայ»-ը հետագայում Մոսկւ Դասխարանցու կաթողիկոսաշարի ազդեցութեամբ է դարձել «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ»: Հակառակ դէպքում այդ «արքեպիսկոպոս» տիտղոսն ու պաշտօնն ամպայման արտայայտութիւն կը գտնէին ընդունւած կանոններում եւ երափակիչ խօսքում:

կազմուած մարզի սահմաններէց դուրս դառնուող եւ մի այլ մարզականութեան մէջ մտնող այն նահանգներէ հողեւոր թեմերը, որոնք իրենք ամէն անգամ առիթ էին փնտռում անջատուելու, ինքնուրոյն ու ինքնադուլու վարելու իրենց կեանքը:

«Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տուեալներէ համաձայն՝ այս վիճակի արդիւնքն այն է եղել, որ հայկական թուականութեան առաջին տարում (552 թ.) Աղուանք մարզականութեան տարածքի հողեւոր թեմերը միաւորել ու ստեղծել են իրենց նուիրապետութիւնը, որի դահակալը կոչուում էր «կաթողիկոս Աղուանից, Լինաց եւ Զորայ» (24):

Աղուանք մարզի ինքնուրոյն հողեւոր նուիրապետութիւնը ժամանակի հրամայական սահմանջն էր: Առանց նրան անասելի ծանր պէտք է լինէր հայկական նահանգներէ թեմերի վիճակը, քանի որ, կտրուած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ամենօրեայ հսկողութիւնից, այդ թեմերը ենթակալ էին ամէն տեսակ վտանգներէ: Մի դար առաջ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնի ժողովը, որի հեղինակներն ու կողմնակիցները որս էին փնտռում այդ ժողովի նորմերը չընդունած եկեղեցիներէ ուղղութիւն: Անպաշտպան, անօղնական մնացած Ուտիքի ու Արցախի եկեղեցիներն ամենայն դիւրութեամբ կեր պիտի դառնային քաղկեդոնականութեանը: Իսկ դրանից յետոյ արդէն ոչ մի դժուարութիւն չէր ներկայացնի նաեւ հայ բնակչութեան ուժացումը:

Սակայն Աղուանք մարզի թեմերը՝ եւ՛ հայկական, եւ՛ բուն աղուանական, արդէն մերժել էին Քաղկեդոնի ժողովն ու վերջինիս հետ համերաշխ նեստորականութիւնը: Նորադոյն ուսումնասիրութիւնների համաձայն՝ այդ կատարուել է սկսած 480-ական թուականներից, երբ հայերէն թարգմանուեց Տիմեթէոս Կուզի «Հակաճառութիւնը», ստեղծուեցին քերթողահայր Մովսէս Որբենացու, Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսի թղթերը եւ հակաքաղկեդոնական այլ նիւթեր, որոնց առկայութեամբ արդէն հայկական եկեղեցին վճռականօրէն սահմանադատուեց քաղկեդոնական կամ երկարակ վարդապետութիւնից:

Աղուանքի պատմութեան համաձայն՝ հայ թուականութեան առաջին տարում, 552 թ., կազմուել է «Աղուանք» մարզականութեան տարածքի թեմերն ընդգրկող կաթողիկոսութիւն, որի դահակալն է դարձել Արցախի Մեծառանք պաւստի եպիսկոպոս Աբասը: Աբասը դահ էր հաստատել Պարտաւում եւ իր համար ընդունել հետեւեալ տիտղոս-

որ՝ «կաթողիկոս Աղուանից, Լիփնաց եւ Ձողայ» (25) : Նշուած տեղանուններով, տիտղոսն իր տակ էր առնում ամբողջ մարդպանութեան տարածքը, այն ժամանակներում Աղուանք էր կոչւում աջափնեակի հայկական երկու մարզերի տարածքը : Հնուց ի վեր Լիփնիք էր կոչւում ձախափնեակի կամ բուն Աղուանքի արեւմտեան մասը, իսկ Ձող՝ նոյն բուն Աղուանքի արեւելեան մասը (26) :

«Աղուանքի Պատմութեան» շարադրողը պնդում է նաեւ, թէ Արասը եղել է Աղուանքի կաթողիկոսական դահլի ոչ թէ առաջին տէրը, այլ վաղուց դոյութիւն ունեցած այդ նուիրապետութիւնը Ձող-Իերեկնդից Պարտաւ փոխադրողը : Ուսումնասիրողները մեծ մասը, ինչպէս վերն ասուել է արդէն, հաւատում է այս յայտարարութեանը : Միայն Ն. Ալիքեանն է կասկածով վերաբերուել [«Թէ ինքը (Արասը)՝ Ու. Աղուանից նախապահական աթոռը ըի Ձողայ՝ Պարտաւ փոխադրած է, կը մնայ խնդրական»] (27), չնայած հաւատում էր, թէ Արասից առաջ էլ Աղուանքը կաթողիկոսական դահ ու դահականք է ունեցել (28) : Մէկ էլ Ս. Տ. Երեմեանն ու Մ. Ի. Արտամոնովն են, որ չեն հաւատում այդ կաթողիկոսութեան դոյութեանը՝ նախ քան Արասի աթոռակալելը (29) :

Վերը կատարուած քննութեամբ պարզեցինք, որ Հիմնադուրի է Արասից առաջ, իբր թէ, դոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան պնդումը՝ կաթողիկոսութեան առաջին դահակալ Համարեն Նիլշէլի<sup>25</sup>, թէ՞ Գրիգոր Լուսաւորչի թո՞ղ Գրիգորիոն : Հիմնադուրի է, որովհետեւ, նախ, աղբիւրները, ինչպէս տեսանք, երկրամասի հողեւոր-եկեղեցական կեանքի միանդամայն այլ պատկեր են մեղ ներկայացնում : Եւ, երկրորդ, նոյն երկրամասի քաղաքական-վարչական կեանքը հողեւոր նման նուիրապետութեան համար հող չէր կարող հանդիսանալ :

Արասը «Աղուանքի Պատմութեան» կաթողիկոսաշարի առաջին ներկայացուցիչն է, որին ճանաչում են նաեւ այլ աղբիւրներ : Այսպէս. ժամանակակից երկու եկեղեցական խոշոր դործիչներ Նրան յղել են Թղթեր, որոնց օղնութեամբ հնարաւոր է դառնում լրացնել Աղուանից աշխարհի պատմութեան հաղորդած տեղեկութիւնները՝

25. Նոյնը, էջ 133, 392 :

26. Բ. Ուլուքաբեաթ, «Այրանիա», «Աղուանք» եւ «Առան» Տեղանունները, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», (Երեւան), 1971, քիւ 3, էջ 122-124 :

27. Ն. Ալիքեան, Մոզէս Դասխուրեանցի, էջ 161 :

28. Նոյնը, էջ 152-159 :

29. Ս. Երեմեան, Նշ. աշխ., էջ 324 : Մ. Ի. Արտամանով, Նշ. աշխ., էջ 124 :



Աբասի Համեմատաբար ամբողջական կերպարն ստեղծելու Համար :

Թղթերից մէկին ստորագրել են Յովհաննէս Բ. Գաբրիէան կաթողիկոսը եւ Հայաստան մարզի մի շարք նահանգների եպիսկոպոսներ՝ Հասցէագրելով «Աբասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բախադատու եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապադակայ եպիսկոպոսի, Հռոմկայ Ամարասայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բաղասականոյ եպիսկոպոսի, Ամրակումայ Շաքիոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննէայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղեւոնդեայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի» (30) :

Աբասը «Պարտաւայ եպիսկոպոս» է կոչուած «Գիրք Թղթոց»ում եւ «Աղուանից կաթողիկոս»՝ Աղուանքի պատմութեան՝ մէջ (31) : Մեզ թւում է՝ առաջին տիտղոսով է նա շնչուած» այն պատճառով, որ Դուինի կաթողիկոսներն սկզբնապէս սիրով չպիտի ընդունած լինէին Աղուանքում սկզբնաւորուող կաթողիկոսութիւնը : Հետապայում կը տեսնենք, որ Հենց այս տիտղոսն ու տիտղոսի ուսուցիչներէն շատերէն յաւակնութիւնները միշտ էլ անհանգստացրել են Ամենայն Հայոց Հայրապետներին, եւ, բնականաբար, այդ Հայրապետները միանգամից ու Հաճոյքով պիտի չընդունէին ասպարէզ նետուած «կաթողիկոս Աղուանից, Լիւնաց եւ Չողայ» տիտղոսը :

Հետաքրքիր է, որ Աբասին կաթողիկոս չի կոչում նաեւ երկրորդ Թղթի Հեղինակը՝ Յովհաննէս Երուսաղէմացի եպիսկոպոսը, չնայած սա դոնէ սիրաւահելու Համար պէտք է որ բաց չթողնէր նման առիթը : Նրա Թղթում էլ Աբասը կոչուած է «եպիսկոպոս Աղուանից» (32) :

Սակայն «եպիսկոպոս Աղուանից» արտայայտութիւնն ինքնին արդէն կարեւոր նշանակութիւն ունի : Զէ՞ որ Աղուանք մարզը մէկ եպիսկոպոսութիւն չէր ներկայացնում, որպէսզի նրա Հայրապետն էլ կոչուի «եպիսկոպոս Աղուանից» : Մանաւանդ որ նախապէս Աբասը եղել է ոչ թէ բուն Աղուանքի որեւէ թեմի, այլ Արցախի Մեծառանգ դաւառի եպիսկոպոսը : Նշանակում է, այդուամենայնիւ, Թղթի Հեղինակն ընդունում էր, որ Աբասն ամբողջ Աղուանք մարզի եկեղեցու ղլխաւորն է : Այս դէպքում Աբասը պէտք է ունենար նաեւ

30. Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137-138: Գիրք Թղթոց, էջ 81: Ամմանուանքն ու տեղամուսնիքը, այլ աղբիւրների օժանդակութեամբ, տեղ-տեղ շտկել եմք :

31. Տես՝ Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137: Նոյնի փաթիկի երատարակութիւնը, էջ 224: Նոյնի ռուսերէն թարգմանութիւնը, էջ 97:

32. «Արարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 252: Ն. Ալիմնամ, նշ. աշխ., էջ 188:

Համապատասխան տիտղոս, որ չէր կարող լինել «եպիսկոպոս»: Ուրեմն, նաեւ Հնարաւոր է մտածել, որ Թղթի Հեղինակն այդ տիտղոսն էլ դրած պիտի լինէր, եւ Թեբեւս Հետադայում միայն Թղթի մէջ պէք տիտղոս կոչումը դրչական կամ խմբադրական շտման է եւ՝ Թարգմեւ Աղուանից կաթողիկոսութեան յաւակնութիւնները չընդունողները կողմից:

Ե՞րբ են գրուել վերոյիշեալ Թղթերը եւ ի՞նչ առիթներով:

Յովհաննէսի Թղթի մէջ թուական չի յիշուում, բայց պարզ է, որ եղել է Հեղինակի դահակալութեան տարիներին՝ 557-574 թթ. միջև:

Առիթն Աղուանից Թեմերը Թափանցած Նեստորական-քաղկեդոնական քարոզիչներն էին, որոնց նկատմամբ, հաւանաբար, Աբասը ներողամիտ էր եղել: Եւ ահա Դուինի կաթողիկոսն ու բնաշխարհի մի շարք եպիսկոպոսներ Աղուանք մարդի իրենց ազդակիցներին ու հաւատակիցներին դրում-ղղուչացնում են, յանձնարարում ի բաց վանել չար որոմը, հայրենի հաւատը մաքուր ու անաղարտ պահել, ինչպէս առաջնորդում անում էին երկու կողմերի հաւատակից ու իրար հաւատարիմ հայրերը: Նամակի սկզբում հերձուածողները («զայլը յափըլտակողը զգետտիւք ոչխարաց») Նեստորականներն են («զչար որոմն Նեստորի անարգելարար սերմանել ի հոգիս անմեղաց...») (33), սակայն վերջում բանադրական խօսք կայ ժամանակի այլադան հերձուածութիւնների դէմ. «Նմանապէս եւ մեք նոզվիմք զՀին դամենայն եղեալ Հերձուածողն եւ զնորս, զՊօղոս Սամոստացի, զՄանի եւ զՄարիկոն, զՆեստոր եւ զԹէոդորիտոս եւ զնոտի չար ժողովն Քաղկեդոնի եւ զՏէական տումարն Լեւոնի, որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս եւ երկու դէմս ի վերայ միոյ Քրիստոսի Աստուծոյ...» (34):

Թղթի մէջ այս հերձուածութիւնները զնահատուած են որպէս Հայոց կողմից դատապարտուած ու մերժուած աղանդներ: Հասկանալի է, որ Հնեց նոյն ժամանակ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեանը յղուած Թղթում առաւել պարզ նշուում է այդ մասին. «...եւ միաբանութեամբ՝ զպիղծ Նեստորիանոսս, եւ զՔաղկեդոնիտս եւ զայլ Հեր-

33. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 138-139: Դիւր Քղթոց, էջ 81:

34. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 141: Դիւր Քղթոց, էջ 83: «Աղուանից Պատմութեան» քիֆլիսեան հրատարակութիւնից դուրս է մնացել լատինական թարգմանութիւնը, որ կայ «Գիրք Թղթոց»-ում (էջ 83) եւ փարիզեան հրատարակութեան մէջ (էջ 228):

ձուածողս ի մեր սուրբ եկեղեցւոյս, նղովիւք Հալածական արարք...» (35) :

Այստեղ, անկասկած, խօսքը Դուինի 554 թ. ժողովի մասին է, որ վերստին մերժել է վերոյիշեալ ազանդները եւ ընդունել նոր կանոններ, որոնք աւելի էին ամրապնդում Հայոց միաբնակ եկեղեցու Հիմքերը: Ն. Ակինեանը Համաձայն չէ յիշեալ թղթերում քաղկեդոնականութեան մասին եղած խօսքին եւ գրում է, թէ Դուինի «Այդ ժողովի զործը Հասած է մեղի. Հոն խօսքը խուժիկ-նեստորականներու, այսինքն՝ Պաղիկեաններու մասին է եւ որեւէ ակնարկութիւն չէ եղած «Քաղկեդոնիտներու եւ այլ Հերձուածողներու» մասին» (36) :

Սա թւում ամբողջութիւն է, քանի որ ժամանակի Հայ վարդապետների շուրթերին նեստորականութիւնը եւ քաղկեդոնականութիւնը Հնչում էին նոյն իմաստով, եւ այդ բառերից մէկի կամ միւսի բացակայութիւնը բոլորովին էլ չի նշանակում, թէ զոյութիւն է ունեցել բարեացակամ վերաբերմունք բացակայողի նկատմամբ: Վերը տեսնք, թէ ինչպէս Հայ վարդապետները բոլոր Հերձուածողներին՝ Պօղոս Սամոստացուց մինչեւ Լեւոնի տոմարի կողմնակիցները, դէտում էին իրրեւ երկրնակների, «որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու րնութիւնս...» :

Ի՞նչ եղաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի թղթի պատասխանը :

«Աղուանից Պատմութեան» մէջ Հաստատում է, որ Աբարի օրօք խկապէս քաղկեդոնականութեան վարակը տարածուել էր նաեւ Աղուանքի թեմերում: Եւ երկրամասի հոգեւոր Հայրապետը, Յովհաննէս կաթողիկոսի թուղթն ստանալուն պէս, «յոյժ քննութիւն առնելով իւրով եպիսկոպոսօք, որք վերնադոյնդ կան ի զրի, նօքօք Հանդերձ Հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմասն եւ զԵղիացն եւ զԲնոսն եւ զԻբաս եւ զայլս ընդ նոսին զմանողս նոցին արար տարարնակ ի Հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղեւ խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ» (37) [Աղուանից] :

Ովքե՞ր են Թովմասը, Եղիան, Բնոսը եւ Իբասը :

Կաթողիկոսի թղթում Աղուանքում խժոժութիւն տարածող աղանդաւորները եկած են Համարում «ի վանաց պղծոյն Պետրոսի, որ անուամբ աղքատասէր կոչին եւ դործովք քրիստոնատեաց եւ ուրացող զսուրբ Երրորդութիւնն...» (38) :

35. Գիրք Թղթոց, էջ 79:

36. Ն. Ալիմեան, Մովսէս Դասեւորանցի, էջ 183:

37. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 143:

38. Նոյնը, էջ 138: Սոյն հատումն այստեղ տպագրուած է աղաւաղ վիճա-

Որտե՞ղ էր գտնուում պիղծ Պետրոսի վանքը՝ նամակից ղԺուար է որոշել: Մակայն հարցը պարզելուն օգնում է մի այլ նամակ, որ Արասին գրել է Երուսաղէմի եպիսկոպոսապետ Յովհաննէսը:

Այնտեղ Թումասը կամ Թովմասը Երուսաղէմի Պանդա վանքի կրօնաւոր է, եւ քանի որ այս վանքն էլ յայտնի է իրրեւ ջրիստոնէական օրբանում գտնուող Աղուանից հոգեւոր ղլխաւոր կեդրոններից մէկը (39), ապա Թումասն իր պարտքն էր համարում կենդանի կապ պահպանել Աղուանից նորաստեղծ կաթողիկոսութեան հետ: Յովհաննէս հայրապետի սոյն թղթից իմանում ենք, որ նա յաճախ է այցելել Աղուանք, այնտեղի հոգեւոր հայրերին է տարել Յովհաննէսին նախորդած երկու հայրապետներին՝ Մակարի ու Եւսեպիի թղթերը (անշուշտ՝ քաղկեդոնական յորդորներով): «Եւ ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւսեպայ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի Թումասու, որ ոչինչ պէտք ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ողոյց ձերոց փրկութեան», — իր թղթում հաղորդում է Յովհաննէս հայրապետը, ապա աւելացնում, որ իրեն եւս նա էր խնդրել՝ գրելու համանման թուղթ, որի համար էլ ահա գրում է. «Վասն որոյ զիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա...» (40):

Ն. Ակիմեանը, առանց աղբիւր նշելու, Յովհաննէս հայրապետի դահակալութեան սկիզբ է համարում 575 թուականը (41): Ուրեմն, նամակը կարող էր գրուել 575 թ.-ից յետոյ: Այնտեղ խօսում է քաղկեդոնական վարդապետութեան այն քարոզիչը, որ լուր է առել Արասի հաւատի յեղինդուկութեան մասին (բայց վասն զո երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյ՝) եւ փորձում է նրան պոկել հայոց միաբնակութիւնից ու միաբանութիւնից: Մակայն որքան կարելի է դատել դէպքերի հետագայ ընթացքից, Արասը չենթարկուեց քաղկեդոնական քարոզչի յորդորներին, «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ ղԹովմասն եւ զԵղիայն եւ զԲնտան եւ զԻբաս եւ զայլս ընդ նոսա զնմանողս նոցին արար տաբանակ ի հեռաւոր վայրս» (42):

Այս տեղեկութիւնից կարելի է եղբակացնել, որ Երուսաղէմից եկածներին յաջողուել էր իրենց կողմը գրաւել տեղացիներից ոմանք,

---

կում, ուստի օգտուել եմք փաբիզեամ հրատարակութիւնից (էջ 225): Հատուածը պակասաւոր է մտել «Գիրք Թղթոց»-ում (էջ 81):

39. «Արարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 255:

40. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Դաւիթբեկ, էջ 192:

41. Նոյնը, էջ 187:

42. Մ. Կազմկատուացի, էջ 143:

որոնց (զղնմանողս նոցին») եւ Արասն արտաքսեց իր երկրից:

Ն. Ալիեհանի կարծիքով, աներկրային է, որ Արասը յարել է քաղկեդոնականութեան եւ չի միարանել հայոց հետ: Նրա այս թիւր տեսակէտը խարսխուած է հետադայ մի շարադրանքի վրայ, որի հաւաստիութիւնը առնուազն խիստ կարիք ունի ապացոյցի՝ մինչեւ ընդունելի դառնալը: Ահա շարադրանքի այն հատուածը, որ վերաբերում է Արասին ու նրա թեմերին: Իբր թէ 560-ական թուականներէ հակապարսկական (Սուրէն մարզպանի դէմ) ընդվզումներից յետոյ հայերը, երբ ձախողուեցին Բիւզանդիայից խնդրած իրենց օղնութեան մէջ եւս, եւ Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսն էլ կոստանդնուպոլսում՝ բանակցութիւնների ապարդիւն աւարտին՝ կնքեց իր մահկանացուն, հայերին ոչինչ չէր մնում, քան վերադառնալ եւ հայրենի հողի վրայ սեփական ուժերով վճռել երկրի ճակատադրի հարցը: Ահա այստեղ էլ վերստին արծարծուած է հաւատի խնդիրը: Դուինի կաթողիկոսութիւնի, իբր, դրում են Արասին՝ առաջարկելով՝ «Եկ, միարանեայ ընդ մեզ ի հաւատս. ասա՛ դմի բնութիւն Գրիստոսի Աստուծոյ եւ յաւել» ի Սուրբ Աստուած անդր զիր խաչեցար վասն մեր: Այլ նա չա՛ռ յանձն եւ անդրէն պատասխանի արար. Պետրոս եւ Գրիգորիոս (43), որք յառաջ քան զինն կացին, այսպէս առնէին. ե՛ւ ես ոչինչ յաւելից ի վերայ եւ ոչ բարձից ինչ ի բաց: Գրեցին զնոյն օրինակ եւ առ Վերս (եւ առ Սիւնիս): Սակայն եւ նոքա յաճախաւորս ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն. բայց միայն Ուտիք, այս ինքն դաւառք (կոչեցեալք) ըստ բարբառոյն Հայոց՝ Տաշիրք, Զորափոր, եւ Գարդմանք, եւ ոմանք յԱրձախայ [հաճեալ հաւանեցան]» (44):

Անկասկած սա հետադայում յօրինուած ոչ վաւերական մի դրութիւն է, որի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսի թուղթը առ Արաս, որի մէջ խիսպէս խօսք կայ Գրիստոսի մէկ բնութեան եւ «որ խաչեցար վասն մեր» մասին,

43. Յօրինողը ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ Մովսէս Դասխուրամցու կարգադրութեամբ, Ժամի որ միայն այնտեղ է որ Գրիգոր յաջորդ (այսինքն՝ կարգադրութեամբ) կայ եւ այն էլ Երեմիայից (Մաշտոցի ժամանակակից) երեք ամուսնաւ: Բայց այդ չեղեալ հայրապետի օրօք ո՞վ էր եղել «միարմակ – երկաթմակ» վէճ յարեցողը՝ ամենաբնականաբար պատասխան գտնել: Այստեղից, Դասխուրամցու երկի օգտագործման փաստից որոշակի երեւում է միայն յօրինման ժամանակը՝ 10-րդ դարից յետոյ:

44. Ն. Ալիեհան, Մովսէս Դասխուրամցի, էջ 105-106: «Համդէս Ամսօրեայ», (Վիեննա), 1953, էջ 470:



ինչպէս նաեւ առաջարկ, որ Աբասի կողմից երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ զնան Դուին՝ լսելու Քի մէջը յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւն» (45): Սակայն այս Թղթի հանգամանքները նա վերադրել է մի այլ Թղթի, որն, իբր, գրուել է Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից (573/4) եւ հայերի Կոստանդնուպոլսից ձեռնունայն վերադառնալուց յետոյ: Բայց չէ՞ որ առեալ հարցի համար առաւել արժանահաւատ աղբիւրը՝ «Աղուանից Պատմութիւնը», հաղորդում է, որ Յովհաննէսի Թղթից յետոյ Աբասը հաւաքել է իր եպիսկոպոսներին, քննութեան առեւ թուղթը, ապա հերձուածողներին ի բաց քշել Քի տանէն Աղուանից» (46):

Եւ, վերջապէս, եթէ միաբնակութեանն էին յարում Ուտիքի Հիմնական դաւառները՝ Տաշիր, Զորափոր, Գարդմանք, Քեւ ոմանք յԱրցախայ, ապա է՛լ ով մնաց, բուն Աղուա՞նքը: Դրա առթիւ արդէն ոչ մի տեղեկութիւն չունի անվաւերական Թղթի յօրինողը: Հաւանաբար նա շատ ուշ չըջանի, այսինքն՝ այն ժամանակների մարդ է, երբ Աղուանից եկեղեցին Հիմնականում իր Թեւերի տակ ունէր աջակցեալ նահանգները:

Քանի՞ եպիսկոպոսական Թեմ ունէր նորաստեղծ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը. աղբիւրադիտական տուեալների պակասութեան

45. Գրեթե Թղթաց, էջ 83-84: Մ. Կաղանկատուացի, էջ 141-142:

Կարծում եմք՝ գրչական սխալ կայ հետեւեալ հատուածի մէջ. «Արդ վառգի ձեր հաւատակից էին հարցն մերոց, եւ դուք՝ մեզ, համոյ քուեցաւ գալ ի ձեմք այսր եպիսկոպոսաց քրից կամ աւելեաց՝ լսելով ի մեմք յամգիմամ զճշմարիտ վարդապետութիւնն, զի մի ոք կորիցէ ի հովուաց կամ հօտից...»:

Թիֆլիսեան եւ փարսիզեան երատարակութիւններում՝ «լսելով ի ձեմք» փխւելովով ի մեմք»:

Ճիշդ չի հասկացուել մտեւ քաղցամիջների կողմից: Պատկանեանը վերջին մասը ռուսերէմի քաղցամիջն է այսպէս. «... ապա համելի էր լսել, քէ ինչպէս ձեր կողմից եկած երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները քարոզում էին Յշմարիտ վարդապետութիւնը» (Մոսկուք, 1861, էջ 96-97): Իսկ վ. Աւաքիլեանի քաղցամիջնաւմբ՝ «... որ ձեր կողմից եկամ այս երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները՝ մեզանից դէմ յամգիմամ լսելու... (Մ. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քրդ. վ. Աւաքիլեանի, Երեւանի, 1909, էջ 95): Միմշդեա պէտք է լինի. «Արդ, քամի որ ձեր հայրերը իաւատակից էին մեր հայրերին եւ դուք էլ՝ մեզ, [մեզ համար] համելի կը լինէր, որ ձեր կողմից գային այս (այսինքն)՝ քրդի սկզբում քուարկուած, Բ. Ու.» եպիսկոպոսներից երեքը կամ աւելին՝ դէմ յամգիմամ մեզմից լսելու Յշմարիտ վարդապետութիւնը»:

46. Մ. Կաղանկատուացի, էջ 143:

պատճառով զփուար է որոշել: Ս. Տ. Երեմեանը, յենուելով բացառապէս Յովհաննէս Բ. Գարեղենեցի կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած անուններէ վրայ, դտնում է, որ 7-րդ դ. սկզբին Աղուանից կաթողիկոսութեան ենթակայ ութ եպիսկոպոսութիւններ են եղել (47): Սակայն սա թիւրիմացութիւն է, որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած են Աղուանքի մի քանի եպիսկոպոսական թեմերի եւ ոչ թէ բոլորի առաջնորդները, ինչպէս որ հակառակ կողմից՝ բուն Հայաստանից էլ յիշուած են միայն տասնմէկ եպիսկոպոսներ: Թղթում թուարկուած ութ եպիսկոպոսական աթոռներէց բացի, նոյն ժամանակներին վերաբերող աղբիւրներում յիշուած են, օրինակ, Մեծառանից թեմը, որտեղից էր ինքը՝ Արաւը (48), Գոշա թեմը, Դադէ վանքը, բուն Աղուանքից՝ Զողը եւ այլն:

Ասեմք, որ միայն հայկական Աղուանքում կամ Արցախ-Ուտիք հայաշխարհում դոյութիւն ունեցած քան դաւաններից (ըստ «Աշխարհացոյցի») իւրաքանչիւրը պէտք է ունենար իր եպիսկոպոսութիւնը: Տասնեակ թեմեր կային նաեւ Անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքում: Նրանք բոլորն էլ ենթակայ էին վեցերորդ դարի երկրորդ կէտի արշարլոյսին կազմուած կաթողիկոսութեանը, որն էլ, իր հերթին, ենթարկում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը: Վերջինիս դահակալներն էին ձեռնադրում Աղուանքի հայրապետներին: Եւ «այսու կանոնաւ կացին աշխարհն Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անքակ ուխտիւ մինչեւ ցայսօր»։ հաստատել է՝ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» վերջնական հեղինակը (գիրք Ա., դւ. Թ.): Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին, նոյն աշխարհի ծնունդը եւ հին օրերի լաւագոյն դիտակը, Աղուանքի բնակչութեանը հանաճում էր որպէս «զազգայնոց եւ դհաւատակցաց մերոց», առաջնորդները՝ «հայալեզուք, հայերէնախօսք», եպիսկոպոսները, ապա եւ կաթողիկոսները՝ «ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յաթոռակալաց:

47. Անյարկներ Գ-թ դդ. ՍՄԶԻ-ի Պատմութեան, էջ 324, էջատակի յղումն է. «Գիրք Թղթոց»-ի էջ 81: Այստեղ ուսումնասիրողի կողմից Ամարասե տեղագրութիւն է ժամանակակից Դիզակում (որպիսի տեղանուն չկայ) եւ ոչ թէ Մարտունու շրջանում, Բաղասեղանը, որ գտնուել է Կուրի ձախափնեակում, մոյճացմում է փայտակարանի կամ Բայրակամի հետ, որոմէ տարբեր տեղանուններ են, առաջինը կապուած Արաքսի աջափնեակի, երկրորդը՝ ձախափնեակի հետ, Մեծկվեմքը, որ Թալարառի վերին աւազանն է եղել, տեղագրութիւն է ժամանակակից Իջևանի շրջանում, որ մտնում էր Ուտիքի կազմի մէջ:

48. Մ. Կազմակատուցի, էջ 392-393. «Տէր Արաս... Մեծիրամց յեպիսկոպոսութեմէն կոչեցեալ...»:

նորա: Բոլոր այս ի հիմանց հիմնաւոր պատճառներով էլ Կիրակոս պատմիչը գտնում էր, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն իբրեւ կենդանի մարմին իր բոլոր բջիջներով կապուած ու մերուած է եղել Հայաստանեայց Եկեղեցուն, ուստի եւ անճակտելիօրէն հիւսուած է նրա բազմադարեան պատմութեանը:

## PROBLEMS CONCERNING THE ESTABLISHMENT OF THE (CAUCASIAN) ALBANIAN CATHOLICOSATE

BAGRAT OULOUBABIAN

(Summary)

One of the problems of the early medieval history of the Armenian people, which ought to be clarified, is the establishment of the Armenian ecclesiastical heirarchy in Albania. Despite the fact that some primary sources, and secondary literature speak of an independent Armenian church in Albania, with its independent catholicosate, founded in the first century of our era; historical documents come to prove that the Armenian catholicosate of Albania was founded in the middle of fifth century, and the first catholicos was Abas (552-596). The historic evidence further proves that the Armenian catholicos of Albania was subordinate to the catholicos of all Armenians. Albanian catholicoi were ordained by the supreme head of the Armenian church. It is a well established reality that the history of the Armenian church of Albania is an inseperable part of the history of the Armenian church as a whole.